

Vogels in de cultuur

Johan Boussauw

Vogels in de cultuur

*Over naamgeving, legenden en sprookjes,
voorspelling en geneeskunde*

NOORDBOEK

© 2024 Johan Boussauw | uitgeverij Noordboek

Omslagontwerp: Mijke Wondergem
Boekverzorging: Elgraphic

ISBN 978 94 6471 259 9
NUR 435 | 612

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van uitgeverij Noordboek, Hellingbaas 1, 8401 JH Gorredijk, Nederland – info@noordboek.nl.

De uitgeverij heeft ernaar gestreefd alle copyrights van de in deze uitgave opgenomen illustraties te achterhalen. Aan hen die desondanks menen alsnog rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met uitgeverij Noordboek.

Noordboek is onderdeel van
20 leafdesdichten en in liet fan wanhoop bv

www.noordboek.nl

Inhoud

Inleiding	11
Duikers	13
Futen	15
Dodaars	15
Fuut	15
Stormvogels	17
Noordse Stormvogel	17
Stormvogeltje	18
Jan-Van-Genten	20
Jan-Van-Gent	20
Aalscholvers	22
Aalscholver	22
Reigers	25
Roerdomp	25
Woudaapje	27
Kwak	28
Zilverreiger	28
Blauwe Reiger	28
Ooievaars	33
Ooievaar	33
Zwanen	39
Zwaan	39
Ganzen	43
Tamme Gans	43
Brand- en rotgans	48
Bergeend	50

Grondeleenden	52
Wilde Eend	52
Slobeend	54
Smient	55
Duikeenden	56
Tafeleend	56
Toppereend	56
Eidereend	57
Zwarte Zee-eend	58
Brilduiker	59
Zaagbekken	60
Nonnetje	60
Grote zaagbek	60
Gieren	62
Lammergier	62
Vale gier	62
Aasgier	63
Arenden	64
Zearend	64
Visarend	64
Steenarend	65
Wouwen	72
Rode en zwarte wouw	72
Buizerds	74
Buizerd	74
Wespendief	75
Sperwers	76
Sperwer	76
Valken	78
Torenavalk	81
Hoenders	82
Korhoen	82
Patrijs	83
Kwartel	84
Rallen	90
Waterral	90
Meerkoet	90

Kraanvogels	92
Kraanvogel	92
Trappen	96
Grote Trap	96
Steltlopers	98
Scholekster	98
Zilverplevier en goudplevier	99
Morinelplevier	100
Kieviet	101
Kanoetstrandloper	104
Steenloper	104
Ruiter	104
Grutto	105
Wulp	105
Houtsnip	107
Watersnip	109
Kemphaan	110
Meeuwen	112
Sternen en visdiefjes	114
Alken	115
Papegaaiduiker	115
Alk	117
Duiven	118
Koekoeken	123
Koekoek	123
Uilen	131
Oehoe, bosuil, kerkuil, ransuil, steenuil	131
Nachtzwaluwen	140
Nachtzwaluw	140
Gierzwaluwen	142
Gierzwaluw	142
Hoppen	143
Hop	143
Ijsvogels	148
Ijsvogel	148
Spechten	152
Zwarte, groene en bonte specht	152
Draaihals	157

Leeuweriken	158
Zwaluwen	161
Boerenzwaluw	161
Huiszwaluw	168
Piepers	169
Kwikstaarten	170
Witte en eele kwikstaart	170
Winterkoningen	173
Winterkoning	173
Waterspreeuwen	178
Waterspreeuw	178
Pestvogels	180
Pestvogel	180
Lijsters	183
Roodborst	183
Nachtegaal	188
Gekraagde en zwarte roodstaart	190
Tapuit	191
Roodborsttapuit	192
Zanglijster	193
Koperwiek	195
Kramsvogel	195
Merel	196
Beflijster	198
Zangers	199
Zwartkop	199
Braamsluiper en grasmus	200
Rietzanger	200
Spotvogel	201
Tjiftjaf	201
Goudhaantje	202
Vliegenvangers	204
Gauwe vliegenvanger	204
Mezen	206
Koolmees	207
Pimpelmees	209
Kuifmees	210
Staartmees	210

Baardmannetje	210
Buidelmees	210
Boomklevers	212
Boomklever	212
Boomkruipers	214
Boomkruiper	214
Klauwieren	215
Klauwier	215
Klapekster	216
Raven en kraaien	219
Kraai, kauw, roek en raaf	219
Ekster	229
Gaai	235
Spreeuwen	239
Wielewalen	242
Mussen	244
Huismus	244
Vinken	250
Vink	250
Keep	252
Kneu	252
Putter	253
Groenling	256
Sijs	256
Goudvink	257
Appelvink	257
Kruisbekken	259
Kruisbek	259
Gorzen	261
Ortolaan	261
Geelgors	262
Autoriteiten	263
Dankwoord	267
Bibliografie	268
Illustratieverantwoording	272

INLEIDING

Aan de hand van een aantal vogelportretten belicht dit boek hoe men in het verleden dacht over vogels. Volksgeloof, bijgeloof, magie, mythen, legenden, sprookjes, anekdotes, verhalen, jacht, naamgeving en allerhande wetenswaardigheden komen erin aan bod.

Het bronnenmateriaal dat werd geraadpleegd, is heel divers. Er werd gebruikgemaakt van de eerste geschreven bronnen uit de oudheid, de mystieke en moraliserende bestiaria in de vroege middeleeuwen en de zestiende-eeuwse encyclopedieën die de toen beschikbare wetenschappelijke kennis bundelden. Belangrijke auteurs waren onder anderen Gesner, Aldrovandus en Jonston. In de eeuwen daarna leverden de eerste schuchtere pogingen tot wetenschappelijk onderzoek, die de basis legden van de huidige wetenschap, interessante informatie. Daarnaast kon worden geput uit het rijke mondeling overgeleverde volksgeloof. Omstreeks de jaren 1900 waren er in de ons omringende landen volkskundigen in de weer om het mondeling overgeleverde volksgeloof te documenteren en voor de vergetelheid te behoeden. In Frankrijk waren dat vooral Sébillot en Rolland, in Engeland Swainson. Ten slotte zijn er nog de vele losse mededelingen van anonieme personen zoals jagers, vissers, boeren, stropers, vogelvangsters enzovoort.

Uit het verzamelde materiaal is een grondige selectie gemaakt en zonder enige subjectieve beoordeling tot een leesbaar geheel gemaakt.

Het is dus geen vogelgids zoals er zovele in omloop zijn, maar een cultuurgeschiedenis die het evenzeer heeft over ons als over vogels. Zeker na het verdwijnen van de natuurreligies beschouwde de mens zich als heerser over de natuur en vond haar interessant als ze op een of andere manier praktisch nut had. Hoewel de band met de natuur bij velen tegenwoordig nog altijd zoek is, komt er stilaan meer en meer aandacht voor de waarde ervan en groeit het besef dat mens en natuur onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. In de vorige

eeuw ontstonden al tal van verenigingen voor de bescherming van vogels. Nu is er steeds meer aandacht voor natuurontwikkeling, natuurbescherming en natuurbeleving in het algemeen. Begrippen als biodiversiteit en ecologisch netwerk zijn voor velen een vertrouwd gegeven geworden.

De rangschikking van de vogelsoorten is niet alfabetisch, maar gebaseerd op de volgorde zoals die voorkomt in de *ANWB-Vogelgids van Europa*.

DUIKERS

Duikers (*Gavia sp.*) zijn grote zwemvogels van open water. Ze zijn gebonden aan zoet water, maar in de winter leven ze vooral op zee. Zoals de naam al doet vermoeden, kunnen ze goed duiken en lang onder water zwemmen. Met hun puntige, scherpe snavel duiken ze naar voedsel, voornamelijk vis en schaaldieren.

Een Griekse mythe vertelt over het ontstaan van de duiker. Aesacus, zoon van koning Priamos van Troje, sprong van een rots in zee om zichzelf te verdrinken omdat door zijn schuld de nimf Hesperia was overleden. Hij was op haar verliefd geworden, maar toen hij haar achtervolgde, vluchtte ze weg en werd ze gebeten door een adder. Tethys, de godin van de zee, veranderde hem in een duiker en sindsdien duikt hij onder net alsof hij zichzelf wil verdrinken.

De poten van duikers staan zo ver achteruit dat ze die veel meer gebruiken om in het water te peddelen dan om te lopen. Vroeger deed het verhaal de ronde dat de vogels eerst zonder poten waren geschapen. Toen de natuur haar vergissing inzag, geraakte ze in een boze bui en gooide er zomaar een stel poten achteraan. Omdat duikers zo slecht op het land kunnen bewegen, zetten ze nooit voet aan wal, behalve in de week voor Kerstmis volgens sommige Deense bronnen. Over het waarom ze dan op het land komen, blijven we in het ongewisse. De vierde zondag van de advent heet dan ook *Immer*, *Ommer-sunday* of Immerzondag, duidend op de naam *immer* die de vogel in verschillende streken kreeg. Aan onze kust werd hij ook wel butstekker genoemd, verwijzend naar de but of de bot (*Platessa flesus*), een zeevis van de familie van de schollen.

Duikers slagen er zo goed in om zich gedurende het broedseizoen te verborgen dat men in de Orkneys en andere noordelijke eilanden dacht dat ze geen nest maken en de zee nooit verlaten. Ze zouden hun eieren uitbroeden in een holte onder hun vleugel, de grootte van een vuist. Volgens de bewoners

van de Faeröer eilanden zouden er zelfs twee holten zijn, want ze hadden nog nooit duikers gezien met meer of minder dan twee jongen. Een nest hadden ze nog nooit gevonden, vooral omdat de vogels op afgelegen, onbereikbare plekken broeden. Hun nest stelt trouwens niet veel meer voor dan een hoop plantaardig materiaal.

Op de Shetlandeilanden, ten noorden van Schotland, heerst nog altijd het volksgeloof dat de roodkeelduiker bepaald luidruchtig is als er slecht weer op komst is. Het is dan ook niet verwonderlijk dat ze hem daar *rain-goose* noemen. Ook de Noren menen aan de hand van de roep van duikers te weten of ze mooi of stormachtig weer voorspellen. En onder vissers uit Suffolk en Norfolk gaat de uitdrukking '*A loon [duiker] in a wash is as good as a shilling in a poor man's purse*'. Uit het gedrag van duikers leiden ze af welke de beste plaatsen zijn om te vissen: daar waar de vogels het drukst bezig zijn.

In noordelijke landen looiden de bewoners de huid van de duiker net als die van veel ander waterwild. Het vel tegelijk afgestroopt met de veren gebruikten ze voor mutsen, warme jassen en overtrekken.

De Siberiërs, de Inuit en de bevolking van Groenland kennen een heel rijke folklore wat duikers betreft. De vogels stonden er in hoog aanzien. Pasgeboren baby's, bijvoorbeeld, hulden ze in een duikerhuid om hen een lang en gezond leven te verzekeren. Een duiker doden of zijn nest verstoren, bracht volgens hen ongeluk. Zelfs de vogel bij naam noemen was gevaarlijk. De kop droegen ze bij zich als talisman omdat ze geloofden dat hij de drager uitzonderlijke kwaliteiten schonk. In Alaska zijn graven ontdekt uit vroegere Inuit-culturen en in een ervan lag de schedel van een duiker met kunstmatige ogen.

De sjamanen van Siberische volkeren plaatsten dan weer houten duikers op palen. Als bemiddelaar tussen de mensen en de geesten, droeg de sjamaan ook sieraden die duikers voorstelden. Het geloof bestond dat de vogel hem hielp op zijn magische reizen naar en door de geestenwereld, die zich onder water bevond. De geesten verschenen dan in de gedaante van een duiker.

Onder de mythen van de Arctische wereld bevindt zich het verhaal van een duiker die had beloofd om te helpen bij het scheppingswerk door modder boven water te brengen. De duiker keerde echter terug verklarend er geen gevonden te hebben. De moedergodin merkte echter dat hij modder aan zijn bek had en veroordeelde de vogel vanaf die dag op het water te leven. De Samoëden, een nomadisch volk in Rusland, brengen dit verhaal in verband met de zondvloed. Zeven mannen ontsnapten in een boot aan de verdrinkingsdood. Na zeven jaar bracht een duiker hen modder. Ze wierpen die in het water en zo ontstond land.

FUTEN

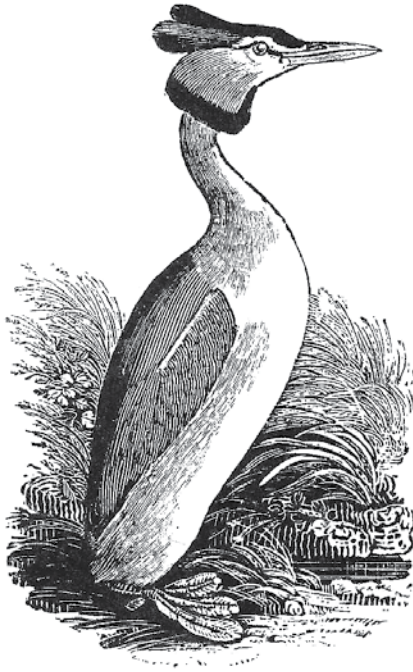
DODAARS

Het dodaarsje (*Tachybaptus ruficollis*) is onze kleinste zwemvogel. Het diertje is makkelijk te herkennen aan het stompe achterlijf. Zijn huid is buitengewoon taai en werd, toen de jagers nog gebruikmaakten van voorladers, gelooid en verwerkt tot een zakje om er het kruit en de hagel in te bewaren. Vandaar dat deze soort namen toebedeeld kreeg als ‘hagelzakje’, ‘leren kontje’ en in het Duits *Schrotbeutel*. Dat het ook dienst deed om tabak in te bewaren, is af te leiden uit namen als ‘tabakzakje’ en ‘beurzeke tabak’. Sporadisch komt ook ‘wollezakje’ voor. Andere namen zijn ‘gatvagertje’, ‘duikelaartje’, ‘duikzwaantje’ en ‘duikeleendje’. Deze vogels zijn immers voortreffelijke duikertjes.

FUUT

De fuut (*Podiceps cristatus*) is een van onze sierlijkste watervogels. In het voorjaar is hij getooid met een fraaie kraag en kuif waarmee hij kan pronken. Baltsende futen leveren een prachtig schouwspel. Met de borst vooruit en de hals gestrekt, zwemmen ze naar elkaar toe en schuddend met de kop voeren ze synchroon dansbewegingen uit op het water. Door die sierlijkheid van zijn bewegingen, die vooral tot uiting komt in die opvallende paardans in het voorjaar, werd deze vogel in het Frans *dame* of *demoiselle* genoemd.

Vanwege zijn voedselvoorkeur kreeg hij bij ons ook wel de naam ‘palingstekker’ en elders ‘zilverduiker’, ‘pronkvogel’, ‘scheerborstel’ of ‘satijnduiker’. Door de achterwaartse stand van de poten hoorde je vroeger ook nog ‘arsvoote’, wat letterlijk aarspotig of stuitvoetig betekent, naar analogie met het Duitse *Steissfuss*.

In de negentiende eeuw werd de fuut bejaagd om zijn heel gladde en dichte, glanzende en satijnachtige witte borst. Bontwerkers gebruikten die voor chique dameshoeden, mantelgarneersel, pelerine en moffen (handwarmers). Kragen en mutsen van de dames versierde men met futenbont. Vandaar de Engelse benaming *satin grebe*. Nozeman (1770-1829) schreef daarover: 'Door het daerop afgericht boerenfolk werden er niet weinigen van geschoten, wier vellen aan de bontwerkers te koop gebragt werden. Naer den Franschen naam des vogels, die *grèbe* is, zijn de kostbare en parelblinkende lijsten of randen der winterovermantelen van de aanzienlijke vrouwen *grèbes* geheten, dewijl die randen gemaakt zijn van de samengenaaide borstsvellen deezer vogelen.' Quinet (1897) vermeldde dat het aantal futen dat daartoe werd uitgevoerd van Algerije naar Frankrijk en vandaar naar Rusland, op veertigduizend exemplaren werd geschat en dit in een tijdsperiode van twee jaar. De Siberiërs maakten er zelfs hele mantels van.